

op het hoogoverterrein – komt niet voor. En ook de milieuhinder voor de omgeving komt amper ter sprake. Verder had meer aandacht voor de grondstofvoorziening, tenslotte cruciaal voor een hoogovenbedrijf, niet misstaan. Hoe toelevering en afzet werden en worden geregeld blijft grotendeels onbesproken. De rol van de Rijksoverheid en de discussie (of eigenlijk het gebrek eraan: Hoogovens is van begin af aan van nationaal belang) wordt slechts aangestipt. Maar het meest mis ik toch de mannen en vrouwen van staal: de walswerkers, de meisjes van de Breedband. Deze werkgemeenschap (zoals de directie het vanaf de stichting voor ogen stond) droeg dit bedrijf en moest mee in veranderende tijden. Niet alleen de kleur van en het logo op hun werkplunje veranderde regelmatig, hun vakinhoudelijke kennis vroeg ook om voortdurende bijstelling. Het handwerk veranderde in hersenarbeid door mechanisering en computerisering. Of daarmee hun betrokkenheid ook anders werd?

Giel van Hooff, Technische Universiteit Eindhoven

Rien Huiskamp, *Het ambachtelijk bedrijf in de laatmiddeleeuwse stad* (Zwolle: SPA Uitgevers, 2019). 140 p. ISBN 9789089320254.

DOI: 10.18352/tseg.1111

Het thema ‘middeleeuwse ambachten’ geniet in 2019 bijzondere aandacht. Het staat centraal op de Dag van de stadsarcheologie bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort en op het internationale symposium *Craftsmen and metal-working in medieval cities* in Parijs. Archeologen en historici slaan op deze bijeenkomsten de handen ineen om op basis van de rijke bodem- en archiefvondsten uit laatmiddeleeuwse steden een historisch beeld te profileren. Dit is het tijdvak bij uitstek waarbij een benadering vanuit beide disciplines mogelijk en lucratief is.

Dat *Het ambachtelijk bedrijf* van Huiskamp dit jaar is verschenen, is dan ook goed getimed. Hij behandelt vier ambachten die in tal van steden voorkwamen, namelijk pottenbakken, bierbrouwen, leerlooien en lakenvollen. Hij combineert de resultaten van archeologische opgravingen met onderzoeksresultaten van historici en selecteert van elk ambacht vijf tot zes Nederlandse en Belgische steden waarvan uitgebreide documentatie aanwezig is. Om de productietechnieken te doorgronden is voor het pottenbakken, het leerlooien (maken van run) en het vollen bovendien gebruik gemaakt van experimentele archeologie.

Huiskamp beperkt zich niet tot een analyse van de productiemethoden. Hij geeft tijdschema’s die inzichtelijk maken hoe lang aan stukgoed of series van producten werd gewerkt en wat daarbij de benodigde arbeidsinzet was. Met betrek-

king tot de afzonderlijke werkzaamheden bespreekt hij welke mate van scholing was vereist en of de taken door mannen of vrouwen werden uitgevoerd. Indien bekend zijn hier ook verschillen in beloning bij betrokken.

Het beeld dat ontstaat, getuigt van een grote diversiteit binnen de ambachten. Er waren kleine bedrijven zonder personeel en met weinig geïnvesteerd kapitaal, die produceerden voor de lokale markt. De eigenaars en hun gezin voerden alle werkzaamheden uit. Maar er waren ook grotere bedrijven die verscheidene knapen en meiden in dienst hadden, die ieder hun eigen taken hadden, kostbare bedrijfsmiddelen gebruikten en grote partijen produceerden voor uitvoer naar andere regio's. Sommige ondernemers maakten producten van hoge kwaliteit en experimenteerden met nieuwe varianten voor nieuwe consumentengroepen. Anderen maakten standaardproducten voor de bulk van de markt. De lengte van het productieproces kon per ambacht sterk variëren van een wekelijkse cyclus (bier, aardewerk, laken) tot een cyclus van een halfjaar (leer). In bepaalde ambachten, zoals het pottenbakken en leerlooien, lijken hoofdzakelijk mannen werkzaam te zijn geweest, maar bij het vollen en bierbrouwen waren ook vrouwen betrokken, als eigenaressen van de zaak en als werkneemsters. Ondernemers hadden bedrijfsmiddelen in eigendom of huurden ze. Ze kochten de grondstoffen zelf in of kregen die van een opdrachtgever aangeleverd. Ook de vastigheid van het dienstverband van medewerkers varieerde, van inwonend personeel (in opleiding) tot werkers die bij meerdere bedrijven dezelfde taken uitvoerden en voor hun diensten werden betaald.

In een nabeschuiving gaat Huiskamp in op de vraag in hoeverre in deze ambachtelijke bedrijven vormen van proto-kapitalisme zijn te herkennen. Zeker was reeds in de late middeleeuwen een kapitalistische tendens waar te nemen. Ondernemers hadden bedrijfsmiddelen in eigendom en de groeiende consumentenmarkt gaf ruimte voor schaalvergroting. De verkregen winsten werden deels geïnvesteerd in uitbreiding van middelen en personeel, waardoor er meer ruimte ontstond voor loonarbeid. Toch was er nog geen sprake van vrij ondernemerschap. Gilden en stadsbesturen hanteerden tot in de zestiende eeuw strikte normen voor de productieomvang, de productkwaliteit, het aantal leerlingen en werktijden. Voor bier golden ook nog maximumprijzen. Bedrijfskapitaal was afkomstig van familie, vrienden of compagnons en niet van anonieme beleggers. En ook de arbeidsmarkt was niet geheel vrij: knechten en meiden mochten niet zonder meer van de ene naar de andere meester overstappen en mochten ook niet buiten de stad hun diensten aanbieden. Huiskamp kan zich het meest vinden in de interpretatie van DuPlessis en Howell, die argumenteren dat de laatmiddeleeuwse ambachten kunnen worden betiteld als *small commodity production*, die niet noodzakelijk voorloper was van kapitalisme.

Archeologen vinden in dit boek een concentratie van gegevens die hen helpt

nieuwe vondsten beter te contextualiseren en te vergelijken met situaties in andere steden. Historici krijgen een materieel kijkje achter de coulissen van de stedelijke regelgeving. De opgegraven resten van ambachtelijke bedrijven geven inzicht in hun werkelijke omvang en hun locatie in de stad. Ze verraden bovendien de ontwikkeling en continuïteit van productsoorten en productietechnieken. Grondige kennis over de gang van zaken in specifieke bedrijfstakken kan leiden tot nieuwe interpretaties van de economische ontwikkeling van Nederland, zoals al eerder is bewezen door onderzoeken in de textielsector (Kaptein) en brouwssector (Yntema en Unger). *Het ambachtelijk bedrijf* is hiervoor een stevige bouwsteen.

Huiskamp, bedrijfsadviseur op het gebied van arbeidsrelaties, was tevens amateur-archeoloog in Haarlem, wat hem op het spoor bracht van de middeleeuwse ambachten. Eerder heeft hij in lokale archeologische tijdschriften over de beschreven ambachten gepubliceerd. Hij heeft deze synthese in een worsteling met zijn gezondheid ternauwernood kunnen realiseren. In juni 2019 is hij aan zijn ziekte overleden. Dit boek is een kostbare en dankbare nalatenschap.

Leen Alberts, Hogeschool Utrecht

Marijke van der Wal, *Koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis. Brieven van het thuisfront, 1664-1665* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019). 250 p. ISBN 9789087047757.

DOI: 10.18352/tseg.1112

Eigentijdse egodocumenten over een zeventiende-eeuwse Italiëreis zijn op zich niet uniek. Veel welgestelde jongeren maakten zo'n *grand tour* en hielden een reisverslag bij of stuurden brieven naar huis. Brieven van het thuisfront zijn veel zeldzamer. Marijke van der Wal, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands aan de Universiteit Leiden, kwam deze verzameling van 51 brieven uit 1664-1665 op het spoor. Zij was van 2008 tot 2013 projectleider van 'Brieven als Buit', waarbij ruim 38.000 Nederlandse brieven uit Engelse archieven digitaal ontsloten werden op www.brievenalsbuit.inl.nl.

De brieven zijn allemaal gericht aan Michiel Heusch jr. (1641-1668), zoon van koopman Michiel Heusch sr. (1601-1684) die in de internationale handelsstad Hamburg een vooraanstaande plaats innam. Zijn gezin maakte daar deel uit van de Nederlandssprekende én -schrijvende gemeenschap. Liefst 47 van de brieven zijn van vader Heusch, de overige brieven komen van andere familieleden. Michiel jr. reisde naar Italië. De vroegst gedateerde brief ontving hij in Zuid-Duitsland, bij de laatste brief stond hij op het punt om van Genua naar Frankrijk te vertrekken. Kennis van het Frans en Italiaans was van belang voor kooplieden,